

עבודת קרן אבי חי בתחום בתי המדרש הפתוחים

סיכום רפלקטיבי

יאיר שלג

אוקטובר 2019

תוכן העניינים

תקציר המחקר	5
מבוא	8
פרק ראשון: מתודולוגיה	9
פרק שני: הצגת התחום	9
א. הגדרה	9
ב. מאפייני קהל היעד	10
ג. רקע היסטורי	11
פרק שלישי: הצרכים שהולידו את תופעת בתי המדרש	13
פרק רביעי: תחומי העיסוק של בתי המדרש	15
פרק חמישי: הישגים	16
א. שינוי השיח הציבורי	16
ב. הרחבת המושג 'מקורות יהודיים'	17
ג. רלוונטיות ולגיטימציה	17
פרק שישי: אתגרים	17
א. פריצת מעגלי ההשפעה	17
ב. התמודדות עם ההקצנה	18
ג. גיוס כספים	19
ד. חוסר יעילות	19
ה. נטייה להימנע מעימות	19
פרק שביעי: תרומת קרן אבי חי	19
פרק שמיני: המלצות	20
א. תכנון אסטרטגי	20
ב. הגדרת הצרכים	21
ג. צעדים מעשיים: החיבור בין עולם בתי המדרש לאתגרים	22
ד. גיבוש מערכת מרובעת למימון וניהול עולם בתי המדרש הפתוחים	23
סיכום	24
נספחים	25

עבודת קרן אבי חי בתחום בתי המדרש הפתוחים

– סיכום רפלקטיבי –

יאיר שלג

תקציר המחקר

תיאור התחום הנסקר ומטרת הדוח

אחד התחומים העיקריים שבהם בלטה פעילות קרן אבי חי לאורך השנים הוא תחום בתי המדרש הפלורליסטיים - בתי מדרש שאינם מחויבים בהכרח לשמירת מצוות, וגם לא לפרשנות אורתודוקסית מסורתית של מקורות היהדות. ההגדרה של פעילות לימודית מן הסוג הזה כ'בית מדרש', דורשת מינימום של פעילות מבחינת גודל קבוצת הלומדים, מספר המפגשים ואורכם וכן תדירותם. הלימוד במסגרות הללו נעשה לא כהרצאה פרונטלית אלא בשיטת לימוד דיאלוגית שבה שותפים כלל הלומדים, אם בקבוצות קטנות (חברותות) ואם במעגל (מליאה) של כלל משתתפי הקבוצה. מוביל הקבוצה מנחה את הדיון אך אינו 'מלמד' במובן המסורתי של המושג. גם דרך קריאת המקורות מתמקדת בניסיון להבין את המקורות כפשוטם, ולאוי-דווקא בהתאם לאופן שבו פורשו לאורך הדורות.

המשתתפים בבתי מדרש אלה באים ממגוון קבוצות בחברה הישראלית: דתיים וחילוניים, גברים ונשים, פעילים חברתיים וכאלה שמעוניינים בלימוד אינטלקטואלי כשלעצמו. הגיוון בא לידי ביטוי גם במקורות הנלמדים. לכתחילה, המיקוד היה באגדות התלמוד, אבל במשך הזמן התרחבה היריעה גם למקורות מסורתיים מגוונים, כמו טקסטים מן הקבלה והחסידות ואף מקורות מודרניים: מחכמי יהדות המזרח ועד חלוצי העלייה השנייה והשלישית, או חכמי מדעי היהדות, משוררים, סופרים ורבנים בני המאה העשרים.

הדוח מבקש לענות על שאלות בסיסיות הנוגעות לתופעה: הרקע להופעתה; הצרכים שעליהם היא ביקשה לענות בראשיתה, אלה העומדים בפניה היום ואלה שיעמדו בפניה בעתיד הניתן להערכה; קהלי היעד ותוכני הלימוד; ההישגים והבעיות; תרומת קרן אבי חי לתחום, וההמלצות להמשך קיומו ושגשוגו של עולם זה לאחר תום פעילותה של הקרן. במסגרת עבודה זו הופצו שאלונים לכעשרים מובילים בתחום - מנהלי בתי מדרש בעבר ובהווה, אנשי ארגון של המערכת וחוקרים שלה - ובהם נכללו כל השאלות שהוצגו כאן. כתשובה התקבלו אחד-עשר דוחות, שהיו ממקורות המידע הבסיסיים העיקריים לכתובת דוח זה, לצד שני דוחות הערכה מחקריים שנכתבו בעבר על עולם בתי המדרש: האחד נכתב ב-2003 בהזמנת הפדרציה היהודית בניו יורק, והאחר נכתב ב-2006 ביוזמת קרן אבי חי; כמו כן נסמך הדוח על נתונים עדכניים של בתי המדרש המאוגדים במסגרת ארגון הגג 'פנים'. לצד כל אלה עמד ניסיוני כחוקר התחום מעל עשור.

עיקרי הממצאים

- **הצרכים שהולידו את תופעת בתי המדרש:** בראשית דרכם, קמו בתי המדרש בעיקר כתשובה למשבר זהות של האליטה החילונית-אשכנזית, שעוגני החיבור שלה לקולקטיב הישראלי - בעיקר בהובלה ובהגמוניה שלה באתוס הציוני, וכן בהשקפת העולם הסוציאלי-דמוקרטית - הלכו ונסדקו. היהדות הפכה אפוא להיות עוגן חיבור חלופי. צורך משני היה של דתיים ליברלים שהתנגדו להקצנה הדתית הגוברת בעולמה של הציונות הדתית, וביקשו לבטא את דרכם הייחודית גם באמצעות הלימוד.
- הצרכים האלה עדיין קיימים, אבל לצדם נוצרו צרכים ספציפיים יותר, כגון: קהילה מזרחית-פלורליסטית שרוצה לבטא את דרכה הייחודית; אנשים המבקשים לבטא את הזהות המגדרית, המגזרית, או המקצועית שלהם דרך מקורות היהדות, ועוד. כיום, הצורך המרכזי של המובילים בבתי מדרש הוא כללי יותר: הרחבת מעגלי העוסקים בתחום והגעה לשכבות רחבות יותר של החברה הישראלית, מאשר זו של האליטה האשכנזית-ליברלית.
- **תחומי הפעילות:** התגוונות מקורות הלימוד נוצרה בעקבות התגוונות קהלי היעד: מקורות של יהדות מזרחית לקהל מזרחי; מקורות של בני העלייה השנייה והשלישית לקהל של בני תנועת העבודה; מקורות העוסקים בזהות נשית לקהל פמיניסטי; מקורות העוסקים בכלכלה לאנשים שזה מקצועם, וכדומה. דגש מיוחד הושם בעשור האחרון לחיבור זיקה של יוצרים ותחומי יצירה שונים (בעיקר מוזיקה פופולרית, אבל גם אמנות פלסטית, מדיה ותחומים אחרים) למקורות היהדות.
- **ההישגים:** ההישג המרכזי הוא התנעת תהליך שרשרת שבו היהדות חזרה להיות 'מותג' פופולרי בהקשרים רחבים המושכים אליהם קהל, כגון הקמת 'קהילות תפילה' חילוניות, עיצוב טקסי חיים יהודיים חלופיים לא-אורתודוקסיים, וכן חיבור קהלים חדשים, מעבר לקהל היעד המקורי, לעיסוק אינטלקטואלי ביהדות. כמו כן, העיסוק בלמדנות יהודית בעלת אופי פתוח התרחב מבתי המדרש גם למסגרות החינוך המרכזיות של החברה הישראלית: בתי הספר, תנועות הנוער, מכינות קדם-צבאיות, ועוד.

אתגרים

- **פריצת מעגלי ההשפעה:** עולם בתי המדרש פרץ כאמור את מעגליו המקוריים, אבל עדיין אינו מצליח להגיע לכלל החברה הישראלית, בוודאי שלא בקרב הלומדים המבוגרים (שלימודם וולונטרי ואינו חלק ממסגרות החינוך הפורמליות). גם חלקים מן הלומדים המקוריים מרגישים מיצוי.
- **התמודדות עם ההקצנה:** בצד התפתחות היהדות הפלורליסטית, שבתי המדרש הם חוד החנית האינטלקטואלי שלה, החברה הישראלית חוותה בעשורים האחרונים תהליך כללי של התחזקות העולם הדתי והמסורתי, המקביל באופן כללי לתהליך העולמי של חזרה לדת. בתהליך הכולל הזה, הגרסה השמרנית, הפופוליסטית, ולעתים קרובות גם הפונדמנטליסטית של היהדות, עדיין פופולרית בהרבה מהגרסה הפלורליסטית.
- **גיוס כספים:** המימון היהודי-אמריקני לבתי המדרש הולך ודועך, כפי שמעידה עצם העובדה של סגירת קרן אבי חי, וכן מתוך רצון של תורמים מארצות הברית להשקיע יותר במצוקות קהילתם שלהם. זאת בשעה שהפילנתרופיה הישראלית ותמיכת המדינה עדיין מעטות ולא מצליחות להדביק את הצרכים.
- **חוסר יעילות:** יש מקרים לא מעטים של כפילויות בין בתי מדרש שהדגשים שלהם דומים: דגש על חומרים פמיניסטיים, מזרחיים, טקסטים חלוציים, ועוד. במצב של שפע, אין בכך כל בעיה,

אבל בהינתן מצוקה כלכלית של התחום, לעתים קרובות קורה שהתמיכות ניתנות לפי הכריזמה וכושר השכנוע של ראש בית המדרש, ולא לפי ראייה כוללת של מפת הצרכים.

- נטייה להימנע מעימות: השאיפה לקונצנזוס של מובילי התחום (גם כדי לזכות בתמיכה כלכלית, מצד המדינה או הפילנתרופיה) פוגעת ביכולתו להיות משמעותי מבחינה ציבורית. כלומר, כדי שמוסד, או תהליך אינטלקטואלי, יהיה משמעותי מבחינה ציבורית, עליו להיות נוכח בשיח הציבורי הרלוונטי לתחום עיסוקו. לעולם בתי המדרש הפלורליסטיים אמורה אפוא להיות נוכחות דו-ראשית בשיח הציבורי בישראל: להשמיע אמירה כלפי קיצוניות דתית המפרשת את היהדות באופן פונדמנטליסטי, ולהשמיע אמירה כלפי קיצוניות חילונית, הרואה בעצם העיסוק ביהדות סוג של 'הדתה', ועל כן מתנגדת לו. בפועל, עולם בתי המדרש אינו מהווה גורם מרכזי בשתי הזירות גם יחד; ככל הנראה, הסיבה לכך היא החשש מפגיעה בתקציבים ממשלתיים (בקואליציות שבהן החרדים, והאורתודוקסים בכלל, הם גורמים מרכזיים), או אובדן תמיכה בקרב ציבור חילוני, שממילא מרגיש מותקף. אבל גם אם הסיבות הללו מובנות, הן הופכות את בתי המדרש לשחקן משני בזירה הישראלית. אם בתי המדרש ייאבקו על דרכם הייחודית מול שני הקצוות הנגדיים, אולי יאבדו את תמיכת אותו חלק התומך בקצוות, אבל יהיו הרבה יותר רלוונטיים למרכז הישראלי הגדול.

תרומת הקרן לתחום

תרומתה המשמעותית של קרן אבי חי לתחום אינה בעצם יצירת הצורך (שהגיע כאמור מן השטח, ולכן היה ועודנו משמעותי), אלא הדחיפה שהיא נתנה להיצע, להיקפים ולמגוון. כמו כן נודעה חשיבות רבה לתמיכה ארוכת השנים בכמה בתי מדרש משמעותיים - אלול, קולות, תהודה, עלמא, ממזרח שמש, ו'במדבר' ועוד - וכן לליווי הכולל של התחום דרך משובי מחקר, שיווק, יצירת 'ספריית תכנים' משותפת (אתר מדרשת), ובטיפוח קאדר של מנחי קבוצות. כל אלה היו ועודם מרכיבים חיוניים להצלחה.

המלצות עתידיות

עיקר ההמלצות מתמקד בצורך להתאים את תוכני הלימוד לצרכים הקיימים ממילא של החברה הישראלית בכלל (אותם צרכים שלעיסוק ביהדות יש מבחינתם רלוונטיות), ושל קבוצות ספציפיות בתוכה - במקום לצפות שהקהל יגיע לפעילות בתי המדרש בגלל עצם חשיבות העיסוק ביהדות. כאלה, למשל, הם הצרכים של חוגים רחבים בחברה הישראלית להתמודד עם משברי המשפחה, הקהילה והלאום; לתת תוכן יהודי למעגל השנה ולטקסי החיים; להתמודד עם משברי הטכנולוגיה, עם 'תרבות המסכים' ו'תרבות הרייטינג'; ולהעניק ביטוי יהודי לזהות ייחודית מבחינה מגדרית, מגזרית, נטייה מינית, מקצועית וכד'.

בתי המדרש השונים, הקיימים ואלה שיוקמו בעתיד, צריכים לארגן את פעילותם על בסיס תכנית אסטרטגית שתמפה את הצרכים שהוצגו בפסקה הקודמת, ותנסה לתת להם תשובות. הכיוון המרכזי צריך להיות הבחנה בין בתי מדרש מרכזיים שימומנו על ידי המדינה, כשכל אחד מהם מתמקד באחד הצרכים שהוזכרו קודם; לבין בתי מדרש ופעילויות לימוד מקומיות, שימומנו בשיתוף פעולה בין הארגון המקיים, הרשות המקומית, והתלמידים עצמם.

תכנית אסטרטגית כזו צריכה להיווצר על ידי דיאלוג בין המדינה (באמצעות יחידה ממלכתית שתוקם לעיסוק ב'התחדשות יהודית', שבתי המדרש במרכזה), וארגון הגג של ארגוני 'היהדות הישראלית'. חלק מהתכנית צריך להיות גם מציאת דרכים לגיוסה של פילנתרופיה למימון התחום, בדגש מיוחד - אם כי לא בלעדי - על פילנתרופיה ישראלית.

מבוא

קרן אבי חי עומדת לסגור את שעריה ולסיים את פעילותה בדצמבר 2019. לקראת מועד הסגירה ביקשה הקרן לסכם את פעילותה בכמה תחומים אסטרטגיים מרכזיים בהם פעלה, ובכלל זה תחום בתי המדרש הפתוחים - בתי מדרש שאינם מחויבים בהכרח לשמירת מצוות, וגם לא לפרשנות אורתודוקסית של המקורות. בהמשך ארחיב עוד על מהותם וייחודם.

היוזמה להקמתם של בתי המדרש הפתוחים בישראל לא באה מן הקרן; עוד בשנת 1984, בטרם הקרן הוקמה, יזמו אנשים שונים בשדה הרחב של ההתחדשות היהודית, חילונים כדתיים, את הקמתן של מסגרות שונות בארץ ללימודי יהדות באופן פתוח. אך היו אלה יוזמות מעטות כדוגמת מכון שלום הרטמן, מכון שכטר של התנועה המסורתית, או בתי המדרש של התנועה הרפורמית. הגל המשמעותי של בתי המדרש הפתוחים בישראל הגיע ב-1989, עם הקמתם של 'המדרשה' באורנים (במקור בית מדרש המיועד לחילונים בלבד) ובית המדרש 'אלול' בירושלים (לחילונים ודתיים). בעקבותיהם הוקמו, מאז ועד היום, עשרות בתי מדרש וארגוני התחדשות יהודית.

גם גל זה לא נוצר ביוזמת קרן אבי חי; הוא נבע מתהליכים פנימיים שיפורטו בהמשך, שהתרחשו בחלקים של האליטה החילונית-אשכנזית של ישראל, ומתהליכים מסוג שונה שנוצרו בחלקים של הציונות הדתית. אבל מכיוון שבתקופה זו כבר החלה קרן אבי חי לפעול בארץ, ויעדיה היו קרובים מאוד לאלה של מקימי בתי המדרש - השידוך ביניהם היה אך טבעי. במהלך שנות פעילותה העניקה הקרן כ-30 מיליון דולר ל-16 ארגונים שונים העוסקים בלימודי יהדות באופן פתוח.¹ אין ספק שתמיכתה אפשרה לתופעת בתי המדרש להתממש בהיקפים גדולים בהרבה משיכלו להיות בלעדיה. דוח זה יצביע על המגמות המרכזיות שאפיינו את תחום בתי המדרש הפתוחים באופן כללי (לא רק אלו שנתמכו על ידי הקרן), ובתוך כך יתייחס גם לתרומות ייחודיות של הקרן, וכן ינסה להצביע על כיווני ההתפתחות הרצויים לתחום לאחר סיום פעילות הקרן.

הסוגיות העיקריות שייבחנו הן:

- הגדרת המושג 'בתי מדרש פתוחים', בעיקר לעומת בתי מדרש קלאסיים מהסוג הישן, וכן לעומת סוגים ומסגרות אחרות של לימוד תורה בעל אופי פתוח.
- הצרכים שעליהם ביקשה תופעת בתי המדרש לענות, וכן בחינת השאלה האם הצרכים הללו השתנו לאורך שנות הפעילות, ומהם הצרכים הצפויים בעתיד הנראה לעין.
- תחומי הפעילות של בתי המדרש: הן מבחינת אופי קהלי היעד והן מבחינת תוכני הלימוד.
- הישגי התופעה.
- הבעיות העיקריות שעמדו ושעדיין עומדות בפני תופעת בתי המדרש הפתוחים.
- משקלה של קרן אבי חי בהתפתחות התחום.
- המלצות לפיתוח עתידי של התחום.

1. פירוט הארגונים וסכומי התמיכה שניתנו לכל אחד מהם מופיע בנספח המצורף לדוח זה.

פרק ראשון: מתודולוגיה

הדיוח נכתב מתוך הכרה בפער שבין היקפו הגדול של התחום והמגוון הגדול של בתי המדרש הכלולים בו, לבין הרצון לסכם אותו בפרק זמן קצר. כתוצאה מכך, היה צורך לגבש אמצעי שיאפשר ללמוד בקלות ובמהירות יחסית את מצבו של התחום, בפרמטרים שאותם התבקשנו לבחון. פנינו אפוא לכעשרים מנהלי בתי מדרש וחוקרים - אנשים שעסקו ושעוסקים באופן שוטף בתחום ולכן הוגדרו כמומחים הגדולים ביותר למצבו - ושלחנו להם רשימת שאלות הממפה את כל הסוגיות שבהן התבקש הדוח לעסוק. מתוכם, רק שנים-עשר ניאותרו לענות ותשובותיהם היוו את מאגר הנתונים וההערכות הבסיסי והטוב ביותר שיכול היה לעמוד לרשותנו.²

בנוסף, נעשה שימוש גם בשני דוחות הערכה מרכזיים שליוו את התחום במהלך השנים: הדוח של ד"ר חגית הכהן-וולף וד"ר חיה אמזלג-באהר משנת 2003 (להלן: דוח הכהן באהר), והדוח של פרופ' גד יאיר וצוות עוזרי המחקר שלו משנת 2006 (להלן: דוח יאיר).³ כמו כן נעזרתי בסיכום שערך בסוף 2018 ארגון 'פנים' - ארגון הגג של כלל ארגוני ההתחדשות היהודית, ובהם גם בתי המדרש הפתוחים, אשר השלים את החסר במאפיינים הכמותיים של תופעת בתי המדרש. בנוסף לכל אלה, עמד לרשותי כמובן גם ניסיוני האישי כחוקר תחום זה למעלה מעשור.

פרק שני: הצגת התחום

א. הגדרה

מהו 'בית מדרש פתוח' ובמה הוא שונה מכל בית מדרש אחר? לשאלה זו יש שני היבטים, נורמטיבי ואמפירי. הרובד הנורמטיבי מגדיר את המינימום ההכרחי כדי שבית מדרש יוכל להגדיר עצמו כ'פתוח' ואילו הרובד האמפירי מתאר את התכונות המאפיינות בפועל את תופעת בתי המדרש הפתוחים, גם אם הן אינן הכרחיות לעצם הגדרתה.

ובכן, ברובד הנורמטיבי ניתן לומר ש'בית מדרש פתוח' הוא מסגרת לימוד העוסקת ביהדות כתרבות, ללא מחויבות לאמונה דתית או לקיום מצוות הלכתי. בבית מדרש פתוח יכולים כמובן ללמוד גם אנשים שמגדירים עצמם בבירור כמאמינים או כמי שמחויבותם לשמירת מצוות מלאה, אבל בזמן פעילותם בבית המדרש הפתוח הם יצטרכו לקבל את כלליו: חופש מוחלט להבעת עמדה ופרשנות גם ממני שאינם מחויבים לשמירת מצוות.

אל הגדרה עקרונית זו נוספים כמה מאפיינים שהתפתחו בפועל בתופעת בתי המדרש הפתוחים בישראל, והפכו אפוא להיות חלק ממגדיריה (הרובד האמפירי). המאפיין המרכזי בהקשר זה הוא **סגנון הלימוד** שמתבטא בשיחה חופשית בין הלומדים, אם בחברותות קטנות ואם במעגלים קבוצתיים. לכל היותר יש מנחה ללימוד ולשיחה, אבל אין מורה המלמד באופן פרונטלי, וגם לא כזה שיש לו מעמד הייררכי שמכותני כלפי התלמידים.

2. ראו בנספח א את רשימת נמעני השאלונים.

3. הדוח הראשון (הכהן באהר) הוכן עבור הפדרציה היהודית של ניו יורק והשני (דוח יאיר) עבור קרן אבי חי - שניהם כבר ישנים למדי, אבל יש עדיין משמעות לממצאיהם, במיוחד בהבנת חמש-עשרה השנים הראשונות של תופעת בתי המדרש.

מאפיין נוסף הרווח בבתי המדרש הפתוחים הוא שיטת הלימוד, המבוססת על 'קריאה יחפה' - קריאה ראשונית במקורות, שאיננה נזקקת בהכרח לתיווך הפרשנות המסורתית (אם כי היא גם איננה פוסלת אותה). הלומדים מוזמנים לעמוד קודם כל על משמעותו של הטקסט 'כפשוטו', מתוך הנחה שבעניין זה אין בהכרח יתרון ללומד הוותיק על פני הלומד החדש. היתרון היחיד הוא לאדם היודע לפענח ו'להרגיש' טקסטים באשר הם. אדרבה, דווקא ניסיונו של הלומד הוותיק בפענוח מקורות יהודיים קלאסיים יכול לעמוד לו למכשול, ככל שיתפתה להשליך על פשט הטקסט את המדרשים והפרשנויות המסורתיות שלמד לאורך השנים.

מאפיין נוסף הרווח ברבים מבתי המדרש הפתוחים, הוא העושר הרחב של המקורות הנלמדים, מה שמכונה 'ארון הספרים היהודי'. בנוסף למקורות הקלאסיים (תנ"ך, תלמוד, מדרשים, ספרי חסידות, וכדומה) - כולל ארון זה גם טקסטים מן התרבות העברית-ישראלית החדשה: כתבי הוגים ציוניים, סופרים ומשוררים עכשוויים, ואף תמונות אמנות, שיכולים להרחיב ולהעמיק את נושא הלימוד.

מעבר למאפיינים תוכניים אלה של בית המדרש הפתוח, הוא נבדל מבית המדרש ה'מסורתי' או ממסגרות אחרות של לימוד יהודי פתוח, גם בהיבט המבני. במרכז ניצב לימוד התורה (או 'המקורות היהודיים'), והפעילות מתקיימת בקביעות ולאורך זמן, על ידי קבוצת לומדים בהיקף משמעותי. בתוך כך יוצאות מגדר 'בתי המדרש הפתוחים' הרצאות אקדמיות בנושאי יהדות, מסגרות לימוד לא מחייבות כמו בתי כנסת שמתקיימים בו שיעורים, וכן קהילות לא-אורתודוקסיות שלומדות מדי פעם, בתדירות משתנה. גם קבוצת אנשים שמקיימת פעילות לימודית לאורך מפגש אחד או שניים אינה יכולה להיחשב 'בית מדרש', וכמובן גם שניים-שלושה אנשים הלומדים בחברותא, אפילו לאורך שנים, אינם כלולים בהגדרה זו.

ברוח זו, ההגדרה המקובלת על ארגון 'פנים' ל'בית מדרש פתוח' היא תכנית לימודית שבמסגרתה נפגשות קבוצות במשך חמישה מפגשים לפחות במהלך שנת לימודים, כל מפגש נמשך כשעה וחצי לפחות, והלימוד מתבצע בצורה דיאלוגית, באופן המשתף את כלל הלומדים, ולא כהרצאה פרונטלית.⁴

ב. מאפייני קהל היעד

שני דוחות ההערכה המרכזיים של עולם בתי המדרש שהוזכרו לעיל, ביקשו בראש וראשונה לאפיין את קהל המשתתפים (תלמידים). התוצאות היו דומות: דוח הכהן-באהר (2003) מצא שלמעלה ממחצית המשתתפים (52%) הם בני 50 ומעלה; 69% הן נשים; 80% ממוצא אשכנזי; רוב מוחלט (לא פורטו אחוזים) הם בוגרי תנועות נוער, ומתוכם חלק ניכר היו גם מדריכים בתנועה; 68% בעלי השכלה אקדמית; 41% עוסקים בחינוך והוראה; 61% מגדירים עצמם כ'חילונים שאינם אנטי-דתיים'; 38% מתגוררים בקיבוצים ובמושבים.⁵

דוח יאיר (2006) מצא כי 66% מהתלמידים הן נשים; 75% הם ילידי ישראל; 72% בעלי תואר אקדמי; 47% מגדירים את עצמם כ'חילונים'; 67% הגדירו את מצבם הכלכלי כ'ממוצע', בעוד 24% היו 'מעל הממוצע', ורק 9% ראו את מצבם הכלכלי כ'מתחת לממוצע'.⁶ במילים פשוטות: שני הדוחות משרטטים תמונת פרופיל דומה למדי של לומדי בתי המדרש, המשתייכים בבירור ל'אליטה הישנה' של החברה הישראלית, האליטה האשכנזית-חילונית.

4. מעובד מתוך דוח ארגון 'פנים' על תמונת המצב הכמותית של בתי המדרש הפועלים כיום בישראל, דצמבר 2018.

5. ראו דוח הכהן-באהר, עמ' 8-10.

6. דוח יאיר, עמ' 11.

מאז נכתבו הדוחות הללו, ובמידה רבה בעקבות ממצאיהם, פעילות בתי המדרש הלכה והתגוונה. כמה מבתי המדרש הבולטים החלו לפנות באופן מובהק לקהלים אחרים ('ממזרח שמש' ו'מורשה' פונים לקהל מזרחי; 'קולות' פנה לקבוצות מובהקות מבחינה מקצועית, ועוד). אבל הרושם בקרב הפעילים - כפי שגם עולה מן התשובות שקיבלתי, ולמעשה גם מעצם זהותם של המשיבים - הוא, שהדגש האשכנזי-חילוני-מבוגר נותר בדרך כלל בעינו.

ג. רקע היסטורי

כאמור, בתי המדרש הפתוחים הראשונים הוקמו בשנת 1989 אך למעשה, שורשיהם מתארכים לתקופה שאחרי מלחמת יום הכיפורים. בעקבות המשבר החברתי-ערכי שחוללה המלחמה ההיא, נוצרו הסמינרים לחינוך יהודי-ציוני, שבהם למדו כמה מן הדמויות המובילות של בתי המדרש הראשונים (דוגמאות: יריב בן-אהרון, שי זרחי, מוטי זעירא, ארי אלון). העיתוי הזה דוחה השערות שייחסו את הופעת בתי המדרש לרצח רבין, שהרי הרצח התרחש רק שש שנים מאוחר יותר, ב-1995. יחד עם זאת, בעקבות הרצח אכן גברה התעניינות בדיאלוג בין דתיים לחילונים, התעניינות שהובילה להקמת בתי מדרש חדשים ולהגברת היקפי הפעילות של כלל בתי המדרש; אבל את שורשי התופעה אי-אפשר כאמור לייחס לרצח.

השאלונים האישיים שמשמשים כחומר גלם לסקירה זו, מצביעים על תחושת ההדרה והניכור כלפי המקורות היהודיים כגורם המרכזי שהניע את תופעת בתי המדרש. כך, למשל, כותבת רינה ברקאי, מי שעמדה שנים ארוכות בראש יוזמת 'זית' בעמק חפר: "תהליך זה [=של ההתעניינות במקורות היהודיים] נובע מכך שאוכלוסיות שלמות מצאו עצמן מודרות מהנושאים האלה. במקביל, נוצרה פה תחושה שלמגזר/גוף/קבוצה מסוימת ישנה בעלות על המקורות האלה. להם הידע והזכות הבלעדית לגעת בהם".

הדוחות המקצועיים של הכהן-באהר ושל יאיר מצביעים על רקע דומה. הכהן-באהר מצאו שהמניע המרכזי שציינו משתתפי בתי המדרש היה "כדי להעשיר את הידיעות שלי בתחום היהדות והתרבות היהודית". 75% מהלומדים שהשתתפו במחקר ציינו את המשפט הזה כמניע שהביא אותם לבית המדרש, בעוד כל שאר המניעים האפשריים ("כדי לבלות עם חברים בפעילות אינטלקטואלית"; "כדי למצוא תשובות לשאלות שהעסיקו אותי", ועוד) - זכו לאחוזי הזדהות נמוכים הרבה יותר, לכל היותר 28%. דוח יאיר מצא שגם המרכיב העיקרי אותו ציינו המשתתפים כהשפעה לתקופת לימודם היה 'אוריינות יהודית' (4.45 בסולם של 1-5).⁸

אבל התשובות הללו אינן מספרות את הסיפור במלואו, שהרי תופעת הניכור מן המסורת היהודית ומקורותיה אפיינה את ההווה הישראלית פחות או יותר מראשיתה. התנועה הציונית קמה ברובה מתוך מרד בעולם הדתי-מסורתי, והניכור מן המסורת אפיין כבר את בני הדורות הראשונים, אלה שעוד גדלו בעולם מסורתי, ובוודאי את הדורות המאוחרים יותר (לפחות בקרב האשכנזים), שאפילו לא הייתה להם 'מסורת בית אבא' שאליה יוכלו להתגעגע. אם כן, מה הנביט את הרצון להתוודע מחדש אל המסורת דווקא בסוף שנות השמונים?

הפרופיל הסוציולוגי של משתתפי בתי המדרש, המאופיין כאמור כ'בני האליטה האשכנזית-חילונית הישנה', צאצאי דור מייסדי המדינה, יכול לרמז על תשובות אפשריות לשאלה זו:

7. דוח הכהן-באהר, עמ' 10.

8. דוח יאיר, עמ' 24.

הדורות הראשונים של מגשימי המפעל הציוני, במיוחד בתנועת העבודה, אכן מרדו ביהדות, אבל הם עשו זאת בשמה של אידיאולוגיה והוויית חיים אידיאליסטית לא פחות: שילוב של מחויבות לאומית וחברתית יוצאת דופן. לעומתם, הדור השלישי של תנועת העבודה והחוגים הקרובים לה כבר התעייף מלשאת על גבו את משא המפעל הציוני. משבר מלחמת יום הכיפורים, שפגע במיוחד בבני קבוצה זו, ובאופן ספציפי בבני הקיבוצים (20% מהחיילים שנפלו במלחמה ו-30% מהקצינים שנפלו בה היו בני התנועה הקיבוצית, זאת בשעה שהתנועה מנתה בסך הכול 2% מאוכלוסיית ישראל)⁹ - חידד עוד יותר את המחיר והקורבן שהם לקחו על עצמם, וגם את הספקות שלהם ביחס לעמידותו של המפעל הציוני. במלחמה עצמה ישראל אמנם ניצחה, אבל התחושה הקשה, שלובתה גם על ידי מנהיגים, לפיה מדינת ישראל עמדה בימים הראשונים למלחמה בפני סכנה קיומית (לשר הביטחון משה דיין יוחסה האמירה ש'אנו עומדים בפני חורבן הבית השלישי') - גרמה גם ל'צברים' בעלי ביטחון עצמי לחוש פתאום תחושות יהודיות 'גלותיות', של פחד מחורבן.

חשוב להדגיש: התמיכה העקרונית ברעיון הציוני לא התעמעמה. אז כמו היום, הרוב המוחלט מבין היהודים בישראל מאמין שמדינת ישראל צריכה להיות מוגדרת כ'מדינת הלאום של העם היהודי', אשר מאפשרת שוויון זכויות לכל אזרחיה (ברוח מגילת העצמאות). ואולם, השפעת רוחות האינדיבידואליזם המערבי, ביחד עם משבר מלחמת יום הכיפורים, שחקו את רמת המחויבות הציונית המעשית. רבים מבוגרי אותה מלחמה, ועוד יותר בין ילדיהם, עזבו את הארץ (אצל 30% מבני הדור שהשתתף במלחמת יום כיפור בשירותו הסדיר יש לפחות ילד אחד שאינו חי בישראל),¹⁰ ורבים אחרים לא רצו עוד להקדיש את חייהם לתרומה לכלל, כמו בתחומי הביטחון וההתיישבות, אלא ל'ביתם'.

במקביל, גם החזון הסוציאליסטי נשחק מאוד. החיים השיתופיים בקיבוץ פגעו במימוש העצמי של חברי הקיבוצים; האתוס השיתופי שנוצל לרעה על ידי חברים פחות מסורים ועמלנים; ושחיתויות שהתגלו בממסד ההסתדרותי והקיבוצי - כל אלה פגמו מאוד בחזון ובאתוס הקיבוצי. התוצאה הייתה ששני העוגנים האידיאולוגיים שקשרו את האליטה החילונית-אשכנזית לקולקטיב הישראלי - המחויבות הציונית והסוציאליזם - הלכו ונשחקו, ונוצר צורך בעוגן ערכי וקולקטיבי חדש. צורך זה קיים בכל חברה, לצד היסוד האינדיבידואלי-ליברלי וכמאזן לו; קל וחומר שהוא מתבקש בחברה כמו ישראל, שהחיים בה משליכים על הפרט מגוון של סכנות ואיומים.

העוגן הטבעי ביותר שאליו פנו בני אותה קבוצה הייתה היהדות. היא הרי קיימת הרבה לפני הציונות והסוציאליזם והחזיקה מעמד במשך אלפי שנים. היא גם נתפסה כיסוד שאותו השליכו החלוצים מאחורי גבם, וממילא היה היגיון במחשבה שהיעדרו של יסוד זה הוא שפגע בחיבור של צאצאיהם לקולקטיב. נדמה היה להם שאצל הדתיים, שומרי החותם של המסורת, לא נפגמה הזיקה לארץ ולעם, אף שהם חיים באותם תנאים ועברו את אותן מלחמות. יחד עם ירידת מעמדה של 'האליטה הישנה' עלו בארץ ה'אליטות החדשות' - הדתיים והמזרחיים המסורתיים, המאופיינים בזיקה עמוקה למסורת ולמקורות. בני 'האליטה הישנה', שקודם לא הרגישו בחסרונה של 'שפת היהדות', חשו אפוא צורך להתמצא ב'שפתן' של האליטות החדשות.

ואם נרחיב את המבט, כמו במערב כולו, גם בישראל האתוס הקולקטיבי של מדינת רווחה הלך והתחלף באתוס קפיטליסטי-אינדיבידואלי - כזה הרואה בשגשוגו של הפרט ובזכויותיו את היעד המרכזי. ואם הוא מתמקד בקולקטיב, היעד העיקרי שלו הוא 'הצמיחה' ולא הצדק החלוקתי או מניעת

9. חנה יבלונקה, ילדים בסדר גמור: ביוגרפיה דורית של ילדי הארץ, הוצאת ידיעות ספרים, תל אביב 2018, עמ' 307.

10. שם, עמ' 403.

פערים חברתיים. האתוס החברתי-שיתופי הלך והתעמעם גם מטבע המעבר לכלכלה מוטת טכנולוגיה והייטק. גם במובן זה נותר צורך בגורם מאזן חדש, רוחני יותר, לאתוס החומרי שהלך והשתלט על החברה. הספר **מדינת הסטארט-אפ**,¹¹ יכול להוות הוכחה - אמנם נסיבתית ולא-דווקא ישירה - לזיקה העמוקה שבין צמיחת החיבור ליהדות ותופעת בתי המדרש לבין השינויים הכלכליים-חברתיים במדינה. הוא מתעד את הפיכתה של ישראל למדינה בולטת במיוחד בתעשיית ההייטק, וממקם את צמיחת התופעה בסוף שנות השמונים-תחילת שנות התשעים של המאה הקודמת, התקופה שבה פרחו בתי המדרש. משמעות הדברים היא שבתי המדרש אכן היו סוג של איזון מחבר-קולקטיב וגם מאזן רוחני לחומרות, לניכור ולגלובליזציה שאפיינו את 'הכלכלה החדשה'.

החיבור ליהדות התחיל, שלא במקרה, בתחום האינטלקטואלי, הלמדני, ביוזמות כמו בתי מדרש וקבוצות לומדות קטנות יותר. החיבור האינטלקטואלי היה הקל ביותר לעיכול עבור אנשים חילונים או מסורתיים, שעד זמן קצר קודם לא ראו ביהדות עוגן חיוני לזהותם. אחריו באו זיקות מעשיות, מסורתיות יותר, כמו הקמת קהילות תפילה חילונית או עיצוב טקסי חיים (בעיקר נישואין, אבל גם טקסי בר/בת מצווה, ברית מילה, זבד הבת, וטקסי אבלות וקבורה) שמבקשים להוות חלופה לטקסים האורתודוקסיים - בעיקר כמענה של מעמד שוויוני לנשים, ובשימוש בשפה מודרנית ואישית יותר - ועם זאת מושפעים עמוקות מהטקס המסורתי. בתי המדרש, במיוחד כאלה שיועדו מראש לקבוצות של יוצרים, תרמו לתרבות הישראלית מגוון של פעילות אמנותית בתחומים שונים: מוזיקה פופולרית, שירה, אמנות פלסטית, ועוד. ראוי ששילבים מאוחרים אלה יזכרו כאן, גם אם דוח זה לא יעסוק בהם.

פרק שלישי: הצרכים שהולידו את תופעת בתי המדרש

כפי שנאמר לעיל, בתקופת הקמתם ענו בתי המדרש על הצורך בעוגן זהותי ל'אליטה הישנה', האליטה החילונית-אשכנזית. הלימוד בבתי המדרש סיפק תחושת חיבור לזהות היהודית ולמקורותיה, מבלי לשלם מחיר באיבוד הזהות החילונית, כפי שמשלמים החוזרים בתשובה. חלק מבתי המדרש סיפקו גם צורך של קבוצה נוספת, קטנה יותר, שבאה לא מהאליטה החילונית אלא דווקא מהציונות הדתית והקיבוץ הדתי. אנשים שהרגישו שלא בנוח עם ההקצנה הדתית שהלכה ושטפה את המחנה הדתי-לאומי בשנות השבעים והשמונים וביקשו לעצב יהדות ליברלית יותר. רעיון בתי המדרש הפלורליסטיים החל לקרוץ להם וחלקם היו שותפים בהקמת בתי מדרש משותפים לדתיים וחילונים, כדוגמת 'אלול' בירושלים, או בתי מדרש דתיים בעלי אופי פתוח, כדוגמת בית המדרש של מרכז יעקב הרצוג, מיסודו של הקיבוץ הדתי, שקם בקיבוץ עין צורים. גם המהפכה הפמיניסטית שהתרחשה בקרב חוגים רחבים של הציונות הדתית, פחות או יותר באותה תקופה, משכה נשים דתיות רבות לבתי המדרש הפתוחים. בהם הן הרגישו הרבה יותר בנוח מאשר בבתי המדרש המסורתיים שהדירו אותן.

בקשת הלימוד הפתוח של הדתיים הליברלים גרמה לכך שבחלק מבתי המדרש שאופיינו לכתחילה כמיועדים באופן מובהק לחילונים, כדוגמת 'המדרשה' באורנים, החלו להשתתף גם לומדים דתיים. החילונים נהנו מהידע וההיכרות של הדתיים עם המקורות, והדתיים נהנו מהקריאה והפרשנות

11. דן סינור ושואל זינגר, מדינת הסטארט-אפ: מנוע הצמיחה הכלכלי של ישראל (תרגום: יהודה בן מוחא), הוצאת מטר 2011. הספר יצא במקור באנגלית בשנת 2009.

החופשית של החילונים.

ועם זאת, חשוב להדגיש שרוב המשתתפים במחקרים הראשונים על בתי המדרש הדגישו שעיקר עניינם הוא ההיכרות האינטלקטואלית עם הטקסטים, לאו-דווקא כמקור השראה לשינויים בחייהם האישיים, ובוודאי שלא מתוך רצון לשנות את החברה כולה ברוח 'מסורתית'. באופן מעניין, תופעת בתי המדרש ביטאה אפוא, בו בזמן, גם יציאה כנגד התרבות האינדיבידואליסטית וגם ביטוי שלה: התכנים היו תכנים מחברי-קולקטיב, אבל האופן שבו ביקשו המשתתפים 'לצרוך' אותם התאים לרוח האינדיבידואלית של התקופה.

במצבם ומיצובם הנוכחי, הצרכים שהניעו את הקמת בתי המדרש הראשונים עדיין קיימים, ואף הוחרפו. לא מדובר עוד במשבר פנימי של אליטה מסוימת, שירדה מגדולתה וערכיה הועמדו בסימן שאלה, אלא במשבר כולל של התרבות המערבית, ובכללה כמובן גם החברה הישראלית. בשלושים השנים שחלפו מאז החלה תופעת בתי המדרש, התרבות המערבית מרופפת יותר ויותר את העוגנים הקולקטיביים של הזהות האנושית. ההתפתחות הטכנולוגית המואצת מפוררת את עוגני הזהות הללו, החל מהתאים היסודיים ביותר. כך, למשל, עומסי העבודה מזה ו'תרבות המסכים' מזה, מפוררים את התא המשפחתי; התרכזות האנושות בערים צפופות אוכלוסין מפוררת את תא החמולה, ולרוב גם את המסגרת הקהילתית,¹² ואפשרויות התנועה המהירה בין חלקי הגלובוס פוגעת אנושות ביציבות הזהות הלאומית, גם אם לא מחסלת אותה. כך קורה שמצד אחד, יותר ויותר בני אדם נזקקים לתמיכת המסגרות הקולקטיביות (מפני שבקצב השינויים הטכנולוגיים, גם חייהם האישיים, ובעיקר תעסוקתם, עומדים בסכנה), אבל בו-זמנית, גם המסגרות הללו הולכות ונשחקות.

החיבור ליהדות נעשה אפוא צורך גדול יותר משהיה בראשית התופעה. יחד עם זה, הצורך התרחב והוא כבר לא אינטלקטואלי בלבד; החשיפה ליהדות, כך התברר, הולידה שני דברים: האחד, ההבנה שעוגן זהות משמעותי, בוודאי כזה שמחפש חיבור לקולקטיב, לא יוכל לבוא מלימוד אינטלקטואלי בלבד, והוא נזקק גם למעשה - אם באמצעות שמירת מנהגים שונים מן המסורת היהודית, איש איש בדרכו, ואם באמצעות יצירת קהילות תפילה, טקסי חיים וכדומה, היונקים מהמסורת, אך נותנים לה נופך חילוני ואישי. כך למשל, נוצרה ב'מדרשה' באורנים קהילת 'ניגון הלב' של עמק זרעאל. בנוסף, בגל השני והשלישי של בתי המדרש בלטו כאלה שנולדו מלכתחילה מתוך קהילה מקומית או אזורית ונועדו לשרת את צרכיה, כדוגמת יוזמת 'זיקה' בגן יבנה, או יוזמת 'זית' בעמק חפר.

בהקשר זה חשוב להדגיש שבעידן הנוכחי, העידן שאחרי האידיאולוגיות הגדולות, הקהל החילוני נעשה פחות מוטרד משאלות של סתירה אידיאולוגית אפשרית בין זהות חילונית לאימוץ פרקטיקה דתית כמו תפילה. בעשורים האחרונים, מוקד הזהות אינו אידיאולוגי אלא אקזיסטנציאלי - תחושתו הקיומית של האדם - ואך טבעי הוא שבאדם אחד ישכנו אלה לצד אלה תשוקות חילוניות לחופש ותשוקות דתיות לחיבור למסורת, או אפילו לאמונה באלוהים. גם המסורתיות המזרחית תרמה במשך הזמן לגיטימציה למודל מעורב זה, של אימוץ מרכיבים מסורתיים לצד מרכיבי חופש חילוני, גם בקרב אשכנזים.

הדבר השני שהולידה החשיפה ליהדות הוא ההתמודדות של בתי המדרש עם צורך הפוך: תופעת 'השיבה אל הרוחניות' בכל העולם, ברובה המכריע לאו-דווקא לעולם הפלורליסטי שבתוכו פועלים בתי המדרש, החזירה גם את הסלידה והניכור ליהדות בציבורים חילוניים רחבים, שנבהלו מ'הדתה' -

12. רק הקהילות הדתיות מצליחות לחמוק מגורל זה, הודות לשבת שמחייבת הישארות במקום בשל איסורי התנועה, ארוחות שבת משפחתיות ומפגשים קהילתיים שבועיים בבית הכנסת. כל אלה יוצרים עוגנים קבועים שהציבור החילוני מתקשה לחקות. ואף לכך יש חלק משמעותי במשיכה ליהדות.

מכך שהעיסוק ביהדות יביא אתו דווקא תכנים פונדמנטליסטיים. התפתחות זו הביאה את בתי המדרש להיאבק גם ברתיעה המחודשת מתכנים יהודיים, וגם לעצב בפועל תכנים כאלה, שיהיו בעלי מסר הומניסטי וליברלי.

צורך עכשווי נוסף של בתי המדרש הוא רלוונטיות והתאמה לקהל היעד, אשר כבר אינו מסתפק בתכנים יהודיים כלליים, ומחפש תכנים שיהיו רלוונטיים לחייו - תחום מקצועי, מצב משפחתי, ועוד. כך למשל, בנקאים עשויים להתעניין בתכנים יהודיים הנוגעים לכלכלה, פסיכולוגים יתעניינו במה שיש ליהדות לומר על חיי הנפש, וכדומה. צורך זה בא לידי ביטוי בתהליך הגיוון שעברו בתי המדרש מהדור השני והשלישי, ובהתחדשות בתכניות בתי המדרש הוותיקים. בבית המדרש 'קולות' למשל, קיימות תכניות נפרדות לאנשי כלכלה, לאנשי מערכת הביטחון וכדומה; בבתי מדרש כדוגמת 'מורשה' ו'ממזרח שמש' הדגש מושם על יהדות מזרחית; בבתי מדרש הפונים לצעירים, הדגש הרווח הוא שילוב הלימוד עם פעילות חברתית אקטיבית; בבתי מדרש ליוצרים עוסקים במקורות המבטאים דילמות מעולם היצירה, ועוד.

פרק רביעי: תחומי העיסוק של בתי המדרש

הצרכים שנמנו לעיל משפיעים על תחומי העיסוק של בתי המדרש, מבחינת תוכני הלימוד וקהלי היעד, והם פועלים להרחיב, ובעיקר לפלח, את קהליהם, ולא עוד להסתפק בתכנים כלליים לאוכלוסייה הרחבה.

בראשית הדרך, כאשר קהל היעד המרכזי היה כאמור האליטה האשכנזית-חילונית, שברובה לא הכירה כלל את המקורות היהודיים המסורתיים (למעט, ובמידה מוגבלת, התנ"ך שהוא היחיד שנלמד במערכת החינוך הממלכתית-חילונית, לאחר ששיעורי 'התורה שבעל פה' הוצאו ממנה זה מכבר) - התמקדו בתי המדרש בטקסטים תלמודיים בעלי אופי סיפורי (מדרשים ואגדות), ופחות בחלקים ההלכתיים של התלמוד, שהיו עלולים להבריח את הלומדים. גם בתוך מגוון התכנים של עולם האגדה הודגשו, באופן טבעי, הסיפורים בעלי המסר החברתי, בעיקר פלורליסטי, שיערבו לאוזני הלומדים. סוגיית 'תנורו של עכנאי' (מסכת בבא מציעא דף נט) למשל, שהמסר שלה הוא שלאחר שניתנה התורה, ההלכה אינה נקבעת משמים ולא באמצעות נסים, אלא לפי שיקולים אנושיים - הייתה מהנלמדות ביותר בכל בית מדרש. סיפורים כגון אלה התאימו גם לצרכיהם של הלומדים הדתיים הליברליים (או הדת"ל"שים) - שאמנם התמצאו יותר מן החילונים במקורות היהודיים שמעבר לתנ"ך, אבל חיפשו חיזוק לתפיסתם במקורות כגון אלה.

אבל בהמשך התגוונה הדרך, ולצד ההיפתחות לקהלי יעד נוספים נוצר גיוון גם בתוכני הלימוד. כך למשל, בית המדרש 'ממזרח שמש', הפונה לקהל מזרחי בעל נטייה מסורתית-פלורליסטית, הדגיש את עולמם ותורתם של רבני ארצות המזרח; בית המדרש 'קולות' החל לפתח תכניות מותאמות לתחומי מקצוע - אנשי מערכת הביטחון, אנשי כלכלה, מחנכים וכדומה - ובאופן טבעי התאים לכל קבוצה מקורות אחרים; בית המדרש של מכללת 'עלמא' פנה לאנשי יצירה ואמנות, מתוך רצון להעשיר את עולמם, ודרכם את התרבות הישראלית, בתכנים יהודיים. בית המדרש הזה אכן זכה להתעניינות רבה, ומספר לא מבוטל של יוצרים ישראלים שהשתתפו בו (במיוחד מתחום המוזיקה, כמו קובי אוז ויוני רכטר) - אכן הביאו את פרי לימודם ליצירתם. בתי המדרש המיועדים לצעירים שילבו בלימוד עשייה חברתית, כמו למשל 'הישיבה החילונית' ותכנית בינ"ה בתל אביב או תכניות הסטודנטים של 'ממזרח

שמש'. ובכמה בתי מדרש פעלו תכניות המעודדות צעירים ליצור ולנגן בהשראת המקורות היהודיים ('מקורוק').

בבתי מדרש המיועדים לבני תנועת העבודה והתנועה הקיבוצית, כמו 'המדרשה' באורנים' ומרכז בינ"ה באפעל, משולבים בדרך כלל מקורות של הוגי העלייה השנייה והשלישית (א"ד גורדון, י"ח ברנר, ברל כצנלסון, ואחרים) לצד המקורות היהודיים המסורתיים. בבתי מדרש רבים התגבשו תכניות המיועדות לנשים בלבד, מתוך רצון לעסוק בזהות נשית וביחסים המורכבים שבין גברים ונשים. כזו למשל היא קבוצת 'ניגון נשים' שפועלת במסגרת 'המדרשה' באורנים.

בתי מדרש אחרים מקיימים אופי קהילתי, המיועד לאוכלוסייה המקומית, כמו בגן יבנה ובמועצה האזורית עמק חפר, בחוף הכרמל, בנצרת עילית ובבנימינה. גם במקרים אלה, לרוב מדובר באוכלוסייה אשכנזית-חילונית, ורוח המקורות הנלמדים דומה לזו של בתי מדרש חילונים-אשכנזים אחרים. לעומת זאת, בבתי מדרש בעלי אופי דתי פלורליסטי, כמו 'מרכז יעקב הרצוג', הדגש מושם גם על רבנים מהעולם האורתודוקסי, שכתביהם, או לפחות חלקם, מבטאים גישה פתוחה יחסית, כדוגמת הראי"ה קוק והרב יוסף-דוב סולובייצ'יק.

סיכומו של דבר: מערכת בתי המדרש התגוונה מאוד לאורך שנות פעילותה - מבחינה מגזרית, מגדרית, גאוגרפית, גילאית, ומבחינת תחומי העיסוק שונים של קהלי היעד, ובהתאם לכך התגונו גם תוכני הלימוד.

פרק חמישי: הישגים

השאלונים האישיים המהווים תשתית לדוח זה מצביעים על כמה הישגים בולטים:

א. שינוי השיח הציבורי

תופעת בתי המדרש הפתוחים התניעה תהליך-שרשרת של עיסוק ביהדות, לרוחב ולעומק. לרוחב - לימודי היהדות הפתוחים פרצו מעולם בתי המדרש אל מערכות גדולות יותר, כגון לצה"ל (תכנית 'ייעוד וייחוד'), למערכת החינוך הפורמלית (למשל 'תרבות יהודית-ישראלית'), ולעולם המכינות הקדם-צבאיות ושנות השירות שלפני צבא. לעומק - כיוון שהלימוד הוביל גם לעיצוב טקסי חיים יהודיים אלטרנטיביים ולהקמת כמה עשרות 'קהילות תפילה חילונית' (מעין 'בתי כנסת' המיועדים לקהל חילוני). אישים רבים ב'אליטה הישראלית' - אנשי תקשורת, יוצרים, מעצבי מדיניות ברמות שונות - נחשפו לפעילות בתי המדרש ולחויית העיסוק במקורות יהודיים, וכתוצאה מכל אלה, חל שינוי חיובי בשיח הציבורי ביחס ליהדות, במיוחד בקרב האליטה האשכנזית-חילונית. כתבות עיתונאיות רבות עסקו בתיאור חיובי של בתי המדרש, ושל העיסוק ביהדות בכלל.

הנה כמה מן הדברים שכתבו המשיבים לשאלונים:

דני דניאלי: "התופעה מחוברת, באופן כזה או אחר, לעשרות אלפי גברים ונשים בישראל שספגו תרבות יהודית נורמטיבית והיא חלק מזהותם הישראלית ומחיהם".
נח חיות: "עולם בתי המדרש הפך את היהדות לישראלית. הוא טשטש את השאלה המאוסה 'מה אתה יותר, יהודי או ישראלי?'."

רות קלדרון: "בתי המדרש שינו את 'רוח הזמן'. בשלושת העשורים האחרונים לא רק שנעשה

מקובל ללמוד חומרים שקודם נחשבו 'יהודיים מדי', כמו ספרות חז"ל, סידור התפילה, פיוט, חסידות וקבלה, אלא אפשר לראות מגמה הולכת וגדלה להשתמש בהם ליצירה".
ואולם, גם בשעה שדברים אלה נכתבים, מאוים השינוי החיובי כלפי לימודי היהדות בשיח חילוני מבוהל של 'חרדת ההדתה'. החדירה האינטנסיבית של לימודי יהדות למערכות שונות, במיוחד במסגרות ממלכתיות (צה"ל ומערכת החינוך הממלכתית), כללה גם ניסיונות השפעה של ארגונים אורתודוקסיים. מערכות אלה חשופות מטבען להשפעות של גורמים בעלי עוצמה פוליטית, וכתגובת-נגד נוצרה במקומות מסוימים אווירה של דה-לגיטימציה כלפי מכלול לימודי היהדות.

ב. הרחבת המושג 'מקורות יהודיים'

התרבות היהודית-ישראלית התעשרה במקורות מודרניים מן הספרות הציונית והעברית. כפי שכותב מוטי בר אור: "הישג משמעותי נוסף של בתי המדרש היה בכך שהם הרחיבו את מושג 'מקורות ישראל', כלפי מקורות יהודיים של העת החדשה, ובהם הגות ציונית ושירה עברית". כהוכחה לדרמטיות של תהליך השינוי, מספר בר-אור כי כשהקים את בית המדרש 'אלול', ביקש מהרב יהודה עמיטל להיות חבר בוועד האקדמי של המוסד, והרב נענה בשמחה. אולם כאשר המוסד ציין כי נלמדים בו מקורות יהודיים, 'מרבי עקיבא ועד ביאליק', הזדרז הרב עמיטל לצאת מוועד המוסד, בנימוק שלא ניתן להשוות את ביאליק לרבי עקיבא. לא ברור אם היום היה הרב עמיטל מסכים לשבת בוועד הציבורי של 'אלול', אבל נדמה שהפתיחות להגדרת יצירתו של ביאליק כחלק ממקורות ישראל גדלה גם בקרב חוגים דתיים.

ג. רלוונטיות ולגיטימציה

היהדות חזרה להיות 'מותג' פופולרי, אפילו אופנתי, כפי שמוכיחים למשל תיקוני ליל שבועות הפלורליסטיים שצצים בכל מקום. בנוסף, נוצרו חיבורים, לא פעם מלאכותיים, בין יהדות למגוון תחומי חיים: פסיכולוגיה יהודית, קאוצ'ינג יהודי, אמנויות לחימה יהודיות, וכדומה. גם בקרב אמנים ויוצרים חזרה היהדות להיות עולם תוכן לגיטימי ואף משמעותי הבא לידי ביטוי בטלוויזיה ובקולנוע, כמו גם באמנות הפלסטית, אבל באופן הבולט ביותר, בתחום המוזיקה הפופולרית. מוזיקאים ישראלים רבים עסקו בעולם הפיוט היהודי (ברי סחרוף, אתי אנקרי, ערן צור, קובי אוז, מיכה שטרית, ורבים אחרים) ויש לכך השפעה חיובית גם על התרחבות המנעד ותחומי העיסוק של היצירה המוזיקלית עצמה, וגם על הלגיטימציה וההתקבלות של העיסוק ביהדות בכלל בקרב הציבור הרחב.

פרק שישי: אתגרים

גם בעניין זה מצביעים השאלונים האישיים על אתגרים מרכזיים דומים:

א. פריצת מעגלי ההשפעה

האתגר המרכזי שעולה מהשאלונים הוא העובדה שלמרות שלושים שנות פעילותם של בתי המדרש, העיסוק ביהדות כתרבות לא הפך נחלתן של שכבות רחבות באוכלוסייה. במידה רבה, הפעילויות השונות - מבתי המדרש, דרך קהילות התפילה ועד עיצוב טקסי החיים - נשענות על אותם מעגלים

של אנשים. מבחינת קהל הלומדים, מדובר בקהל שמונה כנראה כמה אלפים, ולכל היותר כרבה.¹³ מבחינת הפעילים (מורים ומנחי קבוצות), מדובר בקהל המונה לכל היותר כמה מאות אנשים, שרובם, במיוחד הבולטים שבהם, ממשיכים להיות מובילי התחום גם לאחר כמה עשורים. יתר על כן, כפי שנכתב כבר בדוחות ההערכה הראשוניים, גם בקרב מי שנחשפו והתלהבו מן הלימוד, ההשפעה נותרה לרוב כ'תבלין אינטלקטואלי מרגש', אבל לא מרכיב משנה חיים. בדוח המאוחר יותר, של גד יאיר, נכתב אפילו כי "בקרב המשתתפים ישנו רוב גדול החש כי ההיבט המעשי [דהיינו, הציפיה לשינוי מעשי בחייהם] הוא מאולץ, ומרבית ההשפעה שעליה מדווחים גם משתתפי הארגונים בעלי האוריינטציה החברתית היא, למרות הכול, פנימית בלבד. אחת המשתתפות, עובדת סוציאלית במקצועה, התייחסה כך לחלק היישומי בתכנית: "יש תסכול מזה שכל הזמן מפמפמים לנו: תעשו כבר משהו... מסקרן לראות בראיונות עצמם כיצד פני המרואיינים מתעננות, כאשר הם נשאלים אם שינוי משהו באורחות חייהם ובחיי משפחתם. נדמה כאילו השאלות על שינוי 'פיזי' נתפסות כפחות ראויות, בהשוואה לשאלות על החוויה האינטלקטואלית והרגשית שעברה עליהם".¹⁴

בסופו של דבר, באותן שלושים שנות פעילות בתי המדרש, התרבות הישראלית, במיוחד זו הפופולרית, נעשתה הרבה יותר רדודה ומוטת רייטינג, באופן שממצב את בתי המדרש לא כגורמים משני תרבות, אלא כאיים מבודדים של עיסוק אינטלקטואלי ביהדות בתוך ים של תרבות נמוכה ורדודה. סביר מאוד שעובדה זו בפני עצמה, כלומר היותם ניגוד לתרבות הרווחת, מהווה גם מרכיב משמעותי בכוח המשיכה של בתי המדרש, אבל בכל מקרה, פירוש הדבר שמבחינת החברה הישראלית הרחבה, הם מהווים גורם משני בלבד.

לצד דברים אלה, עלתה מן השאלונים גם דעת מייעוט הרואה את תפקידם של בתי המדרש דווקא ביצירת קהילה אליטיסטית, המצמיחה תלמידי חכמים חילונים ודתיים-ליברלים בעלי רמה גבוהה, שתוכל להוות משקל נגד בידע ובמחויבות לזה של הרבנים האורתודוקסיים השמרנים. זו הייתה גישתה של ד"ר רות קלדרון, מן הפעילים הוותיקים בתחום, ממקימי בתי המדרש 'אלול' ו'עלמא'. קלדרון סבורה שעצם המאמץ להרחיב מאוד את היקף הפעילות ואת מספר הפעילים בעולם בתי המדרש, עלול לפגוע ולהביא לירידת האיכות, לניסיון לכוון ליעדים פופוליסטיים ובכך להחמיץ את היעד המרכזי, שהוא לשיטתה, טיפוח קהילה אליטיסטית מנהיגה של תלמידי חכמים, שאינם בהכרח אורתודוקסים.

ב. התמודדות עם ההקצנה

האמת ניתנת להיאמר: הפעילות היהודית-פלורליסטית השפיעה בעיקר על מי שהיו מלכתחילה פתוחים למסר הפלורליסטי, ועכשיו כוללים בו גם את היהדות. לעומת זאת, בשכבות רחבות של החברה הישראלית נותרה בעיקר הגרסה הפופוליסטית של היהדות, ההולכת ומקצינה. אף כי בשלושים שנות פעילות בתי המדרש חל זינוק דרמטי ברמת ההתעניינות ביהדות בכלל, על פי רוב מדובר בפנייה לכיוונים מסורתיים יותר, אורתודוקסיים יותר, ולעתים קרובות גם פונדמנטליסטיים יותר. לעומת מספר המשתתפים בבתי המדרש הפלורליסטיים, שמגיע כאמור לרבה, מספר 'המתחזקים', היינו הישראלים שהתקרבו בשני העשורים האחרונים לדת במובנה היותר אורתודוקסי, ולעתים קרובות גם יותר פונדמנטליסטי, גדול בהרבה.¹⁵

13. הדוח המעודכן ביותר, זה של עמותת 'פנים', מדצמבר 2018, מונה כ-8300 משתתפים בלבד בכל 24 ארגוני הלימוד השותפים ב'פנים'. גם אם נניח שיש עוד משתתפים בארגונים שאינם בתוך 'פנים', לא נגיע ליותר מרבה.

14. דוח יאיר, עמ' 25.

15. לצורך המחשה, באומן שבאוקראינה מתכנסים בכל ראש השנה, כבר שנים רבות, יותר ישראלים מאשר מספר הלומדים השנתי בכל

ג. גיוס כספים

עולם היהדות הפלורליסטית בישראל בכלל, ובתי המדרש הפתוחים בפרט, נשען במידה רחבה מדי על פילנתרופיה יהודית-אמריקנית (ובכלל זה מקומה הייחודי של קרן אבי חי, שיידון בהמשך). עדיין לא התגבשה תשתית לתמיכה משמעותית של פילנתרופיה ישראלית, ועוד יותר בעייתית היא התרומה הזניחה של המימון הממלכתי בתחום זה.

לצד האתגרים הללו, כמדומני שניתן להצביע על שתי בעיות נוספות:

ד. חוסר יעילות

עולם בתי המדרש מתנהל בעיקר על פי יוזמות 'מלמטה', מן השטח - דבר המעיד על להט ומחויבות של היזמים, אבל מונע ראייה אסטרטגית רחבה של כלל הצרכים בתחום. התוצאה היא תחומי פעילות חופפים וכפילויות, לעומת חסר בתחומים אחרים (כגון פנייה לקהל מזרחי, פנייה לקהלים מקצועיים ספציפיים, וכדומה), וכן יצירת תחרות חריפה בין בתי המדרש על המשאבים המצומצמים.

ה. נטייה להימנע מעימות

העוסקים בתחום רואים כיעד - גם בשל דרישות הגורמים המממנים - את הישארותם בתוך הקונצנזוס הישראלי. כתוצאה מכך הם נמנעים מלתקוף במקרי הצורך, בוודאי בחדות ובבהירות הנדרשים, יריבים קיצוניים כגון חוגים דתיים רדיקליים, הפועלים להנחלת יהדות לא פלורליסטית, ולחלופין חוגים חילוניים רדיקליים, החוששים מהדתה. עודף הזהירות פוגע ברלוונטיות וביכולת ההשפעה של עולם בתי המדרש, משום שהוא מותיר אותו כמגדל שן אינטלקטואלי, ולא כגורם אקטיביסטי ומשפיע במאבק על דמותה של החברה הישראלית.

פרק שביעי: תרומת קרן אבי חי

תרומתה של הקרן לעולם בתי המדרש הפתוחים משמעותית מאוד, אפילו קריטית. במהלך 35 שנות פעילותה תרמה הקרן כשלושים מיליון דולר לשישה-עשר ארגונים שונים בעולם בתי המדרש. נדירים הם המקרים שגוף יחיד יוצר ומעצב, ואפילו מהווה גורם משפיע מרכזי, של תחום פעילות שלם. סיפור בתי המדרש הפתוחים בישראל הוא אחד המקרים הנדירים הללו. כאמור, קרן אבי חי לא יצרה את עצם הביקוש לעיסוק ביהדות פלורליסטית, אבל היא בהחלט סייעה ודחפה באופן משמעותי חלק ניכר מן ההיצע לסיפוק אותו ביקוש. תרומתה הנכבדה של הקרן אפשרה למגוון בתי מדרש להתקיים, לפרוח ולשגשג, ואף להפוך לגורם תרבותי בעל משקל והשפעה. במיוחד נכון הדבר לאור העובדה שרוב מענקי הקרן לא ניתנו, כמקובל בעולם הפילנתרופיה, לשנים ספורות בלבד, אלא למספר רב של שנים, ובכך התאפשר לכמה ארגונים משמעותיים להתמקד בבניית הפעילות עצמה, ולא במאמץ הסיזיפי של גיוס משאבים.

בתי המדרש הפתוחים גם יחד. יתר על כן: בערב ראש השנה תשע"א פורסם דוח מיוחד של הלמ"ס, המגלה כי כ-200 אלף ישראלים העידו על עצמם ש'חיקו את זיקתם ליהדות' במהלך חמש השנים שקדמו לפרסום. מספר זה גבוה כמובן בהרבה מההערכות שהוזכרו קודם, המונות את מספר התלמידים השנתי בכלל בתי המדרש הפתוחים, בכעשרת אלפים.

תרומתה של הקרן הוכיחה גם שהתחום מעניין תורמים, וממילא ברור שהדבר השפיע גם על המוטיבציה ועל אופי הפעילות של בתי המדרש שלא נתמכו על ידי הקרן אך נהנו מתמיכות אחרות. הערכה זו עולה גם מהשאלונים האישיים על ידי רינה ברקאי, יונתן מירוויס, יהודה מימרן, אורלי קנת, נח חיות, רות קלדרון, ליאור טל ומוטי בר-אור.

יתרה מזאת, רבים מן המשיבים ציינו שהקרן לא הסתפקה במתן מענקים, אלא ליוותה את הארגונים הנתמכים על ידה ואת התחום כולו, באופן שיטתי ומקצועי. ובכלל זה:

- ערכה משובי הערכה לארגונים שנתמכו על ידי הקרן ולתחום כולו.
 - ליוותה באופן שוטף את הארגונים בהכנת תכניות אסטרטגיות ותכניות עבודה שנתיות.
 - השקיעה בהכשרת קאדר של מנחי קבוצות לימוד באמצעות פרויקט 'תהודה'.
 - פיתחה ספריית תכנים מקוונת לכלל בתי המדרש וארגוני הלימוד השונים, באמצעות אתר 'מדרשת'.
 - סייעה בהכרת תחום גיוס משאבים, ובחלק מהמקרים גם בארגון תכניות מצ'ינג.
- סייעה בשיווק התכניות השונות.

בשורה התחתונה: אין ספק שאלמלא פעילות הקרן, היה עולם בתי המדרש - התובע משאבים רבים ומתאפיין בסגנון אינטלקטואלי שאינו חביב על הפילנתרופיה הישראלית - מתקשה מאוד לקרום עור וגידים, בוודאי בהיקפיו ובאיכויותיו הקיימות.

ויחד עם זאת, שניים מן המשיבים גם מתחו ביקורת מסוימת על אופי פעילותה של הקרן. ליאור טל, סמנכ"ל 'קולות', ציין ש"במפגשים שונים עם פעילויות ואנשים של הקרן נדמה היה שהצד היהודי-חילוני קיבל פחות מקום מן הראוי לו במפעל החשוב הזה, ושבדרך כלל חשיבת הקרן הובלה על-ידי אנשים דתיים ומסורתיים, או לפחות על ידי קווי מחשבה דתיים ומסורתיים והיתה לכך גם השפעה על פעילותה". מוטי בר-אור ציין ש"על אף שהקרן ערכה דוחות והערכות של בתי המדרש [...] לא חשתי כי לקרן עצמה יש אסטרטגיה ותיאוריית שינוי בתוכה פנימה. כמו כן, לעניות דעתי הקרן לא השקיעה די מאמץ להקמת 'קרן מרכזית להתחדשות יהודית' - כזו שתחליף אותה בבוא היום".

פרק שמיני: המלצות

א. תכנון אסטרטגי

מומלץ להגדיר יעדים לעולם בתי המדרש ולשרטט 'מפת דרכים' להגעה אליהם, כך שמשאבי הכסף, הזמן והאנרגיות ינוצלו באופן היעיל והשיטתי ביותר. בראש ובראשונה, נדרשת תשובה לשאלה, מה נדרש על מנת להפוך את העיסוק בתחום לרחב בהרבה מהמצב הקיים. לב התשובה מצוי, כמדומני, במעבר מ'שפת ערכים' ל'שפת צרכים'. נכון שבראשית הדרך, בתי המדרש נשענו על הרעיון שחשוב מאוד ליהודים, ובכלל זה ליהודים-ישראלים, לעסוק ביהדות, שהרי זהו בסיס זהותם התרבותית; אלא שהניסיון מוכיח שרק מיעוט בעל נטייה אידיאולוגית נמשך לשינויים בגלל עוצמתם הרעיונית. 'הרוב הדומם' נמשך לשינויים רק אם הם משרתים צרכים ואינטרסים שלו.

דוגמה מובהקת לכך היא הסיפור הציוני: כל עוד הייתה הציונות בגדר תנועה שהציבה דגל רעיוני נשגב, היא הייתה, למרבה הצער, נחלתו של מיעוט לא-גדול בקרב העם היהודי. רק בעקבות השואה היא הפכה לתנועת המונים, כשהצורך במדינה עצמאית לעם היהודי התברר כצורך קיומי חיוני והמסה

העצומה של הרוב הלא אידיאולוגי, היא שאפשרה את הקמתה. לענייננו, זוהי שאלת מפתח להתמודדות עם שתי הבעיות העיקריות של עולם בתי המדרש, שיש קשר הדוק ביניהן: יכולת ההגעה לשכבות רחבות,¹⁶ והצורך בהרחבת המשאבים הכספיים. אם השכבות הרחבות בחברה הישראלית יחוו שהעיסוק ביהדות עונה על צרכיהן, הן יביעו בו עניין ובהתאם לכך גם המימון יינתן לארגונים שיצליחו להוכיח שהם עונים על צרכים ממשיים.

ב. הגדרת הצרכים

יש כמה תחומים שבהם עולם ההתחדשות היהודית, שבתי המדרש במרכזו, יכול לתת מענה לצרכים ממשיים של אוכלוסיות רחבות. בשלושת התחומים הראשונים הזיקה ליהדות היא טבעית וברורה, והתחום האחרון הוא טכנולוגי:

- **מעגל השנה ומעגל החיים:** מעגל השנה היהודי - שבתות, חגים ומועדים - נוכח מאוד בציבוריות הישראלית, וכך גם מעגל החיים - לידה, בר/בת מצווה, נישואים, גירושין, קבורה ואבלות. בשנים האחרונות גוברת הביקורת ותחושת חוסר הנחת של רבים מהאופן שבו נכפים טקסים לציון מועדים ואירועים אלה ברוח אורתודוקסית בלעדית. עולם בתי המדרש הפתוחים יכול וצריך להציע חלופות ראויות שיאפשרו לכל אדם במדינה לעצב את הטקס באופן ובמינון המתאים לו. פעילות ברוח זו כבר קיימת בחברה למתנ"סים וברשת הקהילות המקומיות 'ניצנים', מה שמעיד על פוטנציאל הגדול של כיוון זה.
- **משפחה, קהילה ולאום: העידן המודרני** - שיח זכויות הפרט, החיים העירוניים, וההתפתחות הטכנולוגית המואצת - פגע קשות במסגרות הקולקטיביות שעטפו את האדם משחר האנושות, ונתנו איזון לעולמו הפרטי. בעשורים האחרונים פונים עולם הטכנולוגיה ועולם הצרכנות בעיקר לצעירים, ובכך הופכים על פיה את הפירמידה הדורית שרווחה לאורך כל שנות ההיסטוריה האנושית, לפיה המבוגרים הם מקור הסמכות, והצעירים מורדים בה ומנסים לאתגר ו'לשפר' אותה, אבל מקבלים את עצם קיומה. החיים העירוניים פגעו כמובן גם במסגרת החמולתית והקהילתית, והתרבות הגלובלית פגעה גם בזהות הלאומית. לעולם היהדות, המדגיש מאוד את שלוש המערכות האלה - משפחה, קהילה ולאום - יש אפוא פוטנציאל להיות נדבך חשוב ומשמעותי בעיצוב ההתמודדות עם משברים אלה.
- **משבר מסורות המוצא (עדתיות):** העם היהודי חזר לארצו אחרי קרוב אלפיים שנה של חיים במדינות ובתרבויות שונות, שבהן התפתחו מסורות שונות. השאיפה הציונית הראשונית היתה ליצור 'כור היתוך', שיתך את כל הזהויות הללו לעם חדש ומודרני. אבל די מהר התברר שאי אפשר למחוק זהויות בנות מאות ולפעמים אלפי שנים. אדרבה, הניסיון לפגוע בצד היפה של הזהויות הללו - מגוון מסורות התפילה, המנהגים, המאכלים, הלבוש - ולאפשר להן להתקיים לצד הזהות הישראלית המשותפת, יצר ריאקציה, שבה אנשים רבים מעדיפים לחזור לעבר, כולל כמה מצדדי האנכרוניסטיים ביותר (כמו למשל חזרה של 'מתחזקים' רבים לנורמות לבוש של חרדים שאימצו אותן מאירופה של המאה ה-18, שלא לדבר על יחס פונדמנטליסטי לסוגיות כמו פמיניזם, ליברליזם ואפילו המשטר הדמוקרטי עצמו) על חשבון ישראליות משותפת. מכיוון שהמסורות העדתיות הללו קשורות כולן לזהות היהודית, יכול עולם ההתחדשות היהודית,

16. למרות עמדת המיעוט של רות קלדרון שהזכרה קודם, רוב חד-משמעי מקרב העוסקים בתחום, לפחות כפי שהדבר השתקף בדוחות שקיבלתי, מעוניין בהרחבת הפעילות. גם בעיניי זו שאיפה ראויה, במיוחד על רקע תהליך ההידרדרות המהיר של השיח התרבותי-רוחני בעולם המערבי בכלל, ובכלל זה בחברה הישראלית.

ובהקשר זה ודאי עדיף הכינוי 'יהדות ישראלית', להעניק להן מקום ראוי לצד הישראליות החדשה, ולא כשתי זהויות מתנגשות. זה אתגר תרבותי מרכזי של העשורים הקרובים.

• **משבר הטכנולוגיה:** ההתפתחות הטכנולוגית המואצת פוגעת לא רק במעגלי הזהות הקולקטיביים, אלא גם במקומו של האדם הבודד. ראשית, היא עלולה לסכן את עצם פרנסתו, כאשר מקצועות אנושיים רבים יוחלפו בעתיד הלא-רחוק בגורמים טכנולוגיים (תוכנות מחשב ורובוטים). שנית, היא גוררת את האדם לעיסוק מוגבר בשאלות טכנולוגיות, על חשבון העיסוק בממדים הרוחניים והחברתיים של חייו. ושלישית, בעתיד הקצת יותר רחוק, אבל לא מאוד רחוק, היא עלולה גם לשנות את מהות הזהות האנושית, לאור תכניות לשלב בגוף האדם עצמו מרכיבים טכנולוגיים, ובעתיד אפילו לוותר כליל על גוף האדם לטובת 'תודעות אנושיות טהורות', שיאפשרו 'חיי נצח'. לדתות בכלל יש התנגדות טבעית לתהליכים האלה, אבל ליהדות יש מעבר לתיאולוגיה גם 'הלכה ואגדה', שבהן יש פוטנציאל למצוא חומרים שיאפשרו התמודדות מעשית עם התהליכים האלה - מדחייה מוחלטת של מה שמסכן את עצם הזהות האנושית, ועד יצירת איוונים ראויים בין תהליכים טכנולוגיים חיוביים לבין צורכי הזהות האנושית כפי שהיא.

ג. צעדים מעשיים: החיבור בין עולם בתי המדרש לאתגרים

עד היום נחלקו בתי המדרש לפי מגוון קהלי היעד: דתי/חילוני, עדתי, מגזרי, מקצועי, מגדרי, גאוגרפי, ועוד. כעת נדרשת חלוקה נוספת, מרכזית יותר מקודמותיה: חלוקה לפי תחומי פעולה והתמודדות עם הצרכים והאתגרים שצוינו כאן. כך למשל, ראוי ליצור בתי מדרש שיתמחו בעיסוק במעגל השנה ובטקסי החיים; בתי מדרש שיתמחו בהתמודדות עם משבר המשפחה, משבר הקהילה, ומשבר הלאום; בתי מדרש שיתמחו בטיפוח מסורות, מעשיות ואינטלקטואליות, לפי מורשת העדות השונות; ובתי מדרש שיתמודדו עם אתגר 'כבוד האדם' בעידן הטכנולוגי המפותח שאנחנו כבר עומדים בפתחו. בתי המדרש האלה יזינו את העיסוק בפועל בתחומים האלה - בכתיבת תכניות לימודים, בפעילות לזוגות ולמשפחות, בפנייה לאנשים המעוניינים בחיי קהילה ובהצעות למערכת החינוך, וכך יהפכו לגורם המרכזי ולכתובת בהתמודדות לאומית עם סוגיות אלה.

הרלוונטיות של בתי מדרש כאלה, אשר יענו על צרכים קיומיים, תביא להם תקצוב ממלכתי, והתוצרים שלהם יזינו פעילות לימודית ברמה מקומית של אותם תחומים: לימוד משותף של הורים וילדים בסוגיות של בניית המשפחה; לימוד קהילתי בשאלות של טיפוח מסורות עדתיות; לימוד של קבוצות המבקשות להקים קהילות ומעוניינות בתובנות המסורת היהודית בנושא הקהילה, ובעיקר בשאלה מה יהיה מקומה של המסורת היהודית במבנה הקהילתי, וכן הלאה. פעילויות השטח הללו יכולות להתקיים במסגרת בית מדרשית מצומצמת, אבל אין הכרח בכך: הן יכולות להתקיים גם בחוג המשפחה, קהילה שאיננה בהכרח בית מדרש, חוגים במתנ"סים, תנועות נוער, מכינות קד"צ, פעילויות העשרה לסטודנטים, ועוד.

בצד כל התכניות העתידניות האלה, חשוב להדגיש: ברוב התחומים שצוינו כאן, יש כבר היום התמודדות של עולם היהדות המסורתית, בעיקר מהסוג הפופוליסטי יותר. למעשה, בלי להזדקק כנראה לניתוח סוציולוגי מעמיק, עולם ה'מחזירים בתשובה' זיהה דה-פקטו את הצרכים האישיים והקהילתיים של קהלי היעד, והוא מבקש לתת להם תשובה בחזרה אל היהדות המסורתית, לרוב בדגש אפילו יותר פונדמנטליסטי מבעבר - מעין תגובת מטוטלת לקשיי התרבות המערבית-גלובלית. זו כמובן התמודדות בעייתית מאוד עם התרבות העכשווית, כיוון שהיא יוצרת בעיות שאינן פחותות מהבעיות שאיתן היא מתמודדת, ולמעשה מנסה להחזיר את נמעניה לעולם טרום-מודרני, שאינו אפשרי באמת. אבל התרבות המסורתית-פונדמנטליסטית היא בפועל, המתחרה האמיתית של

עולם בתי המדרש הפתוחים. הוא צריך להתמודד איתה באופן כפול: גם בהדגשה בפני קהלי היעד את הסכנות האורבות ממנה לפרט ולקהילה (חזרה לא באמת אפשרית לעולם שלא יאפשר להם לחיות בסביבה העכשווית, להתמודד עם שוק העבודה העכשווי, מערכת החינוך העכשווית ועוד), אבל במקביל גם להציע תשובות משלו לבעיות שלהן התרבות הפונדמנטליסטית נותנת מענה.

ד. גיבוש מערכת מרובעת למימון וניהול עולם בתי המדרש הפתוחים

כדי שעולם בתי המדרש הפתוחים יוכל להתקיים ולשגשג לאורך זמן, נדרש שיתוף פעולה בין ארבעת הגורמים הבאים: המדינה, הפילנתרופיה הפרטית, הארגונים להתחדשות יהודית המפעילים את בתי המדרש, והתלמידים.

המדינה: המדינה צריכה להקים יחידה ממלכתית, במסגרת משרד החינוך או משרד התרבות, לטיפוח תרבות יהודית-הומניסטית או פלורליסטית - כפי שקיים היום 'האגף לתרבות יהודית' במשרד החינוך, המשרת בעיקר את הקהילות האורתודוקסיות.

יחידה זו תהנה מתקציב קבוע שיעוגן בחוק ובספר התקציב. היא תהיה אחראית לגבש, בשיתוף הארגונים הרלוונטיים, תכנית אסטרטגית של הצרכים השונים בתחום ואת אופן מימושה, הן ביחס לחלוקות הרווחות כיום בין קהלי יעד שונים (מגדר, אזור גאוגרפי, מגזר, מקצוע, ועוד) והן ביחס לחלוקה התמטית העתידית שהוצעה כאן. באשר לחלוקה לקהלי יעד, מתפקידה של היחידה יהיה למנוע ככל האפשר כפילויות במימון תכניות בעלות אופי דומה, על חשבון תכניות בעלות אופי ייחודי. במקביל, ייעשה מאמץ שגם בכל רשות מקומית ואזורית תפעל יחידה כזו (לצד תמיכת המדינה ולא במקומה), כדי להתאים את הפעילויות לצרכים המקומיים, ולמנוע כפילויות ותחרות מיותרת גם במישור המקומי.

המדינה תממן את בתי המדרש 'התמטיים' שהוזכרו קודם, כמוסדות שיש לה אינטרס מובהק בקיומם. במידת האפשר, ניתן יהיה כמובן להיעזר גם בפילנתרופיה פרטית לשם כך, אבל זו לא תהווה תנאי לעצם קיומם ומימונם של בתי המדרש המרכזיים הללו.

- **פילנתרופיה פרטית:** לתמיכה בתחום תגויס בעיקר פילנתרופיה ישראלית, מתוך כוונה שהמשענת לא תהיה יהודית-אמריקנית בלבד. התמיכות יהיו, ככל האפשר, על בסיס מצ'ינג עם המדינה, כדי להוות מכפיל כוח וכדי לתת לפילנתרופים מעין 'תו תקן' שמדובר בארגונים ותכניות שנחשבים כבעלי ערך.
- **בתי המדרש:** כל בתי המדרש יקימו יחד ארגון גג חזק, רצוי על בסיס הארגון הקיים 'פנים' (במידה שיוכיח את עצמו לאורך זמן) - אשר ישתף פעולה עם המדינה בגיבוש האסטרטגיה הנדרשת לתחום ואופן מימושה, הן לבתי המדרש המוכוונים לקהלי יעד, והן לבתי המדרש בעלי האופי 'התמטי', באופן שיבטיח חלוקת משאבים נאותה לפי הצרכים השונים, ולשם מניעת כפילויות ומימון שאינו ראוי. בנוסף, יקיים ארגון הגג פעילויות רחבות העונות על אינטרסים משותפים של כלל הארגונים: 'לובינג' להגדלת התמיכה הממלכתית והפרטית; 'לובינג' לחקיקה נדרשת; ארגון הכשרות למנחים; תחזוק של 'ספריית מקורות' וכדומה.
- **התלמידים:** הלומדים בבתי המדרש המרכזיים יזכו במלגות לימודים וקיום מן המדינה, כראוי למי שעוסקים בתחום בעל חשיבות ממלכתית, ולמעשה 'מעצבים' את דמותה של היהדות הישראלית. הלומדים בבתי המדרש המקומיים, שהם למעשה 'צרכניה' של היהדות הישראלית, יצטרכו להיות שותפים משמעותיים יותר מבעבר גם במימון לימודיהם. יש מקום לקבל סבסוד מסוים מן המדינה, הרשות המקומית שבה מתקיימת הפעילות הלימודית, או הארגון המפעיל אותה, אבל זאת רק בהתאם ליכולות הארגון המפעיל.

סיכום

במהלך שלושים שנות פעילותה צברה תופעת בתי המדרש הפתוחים תהודה ציבורית רחבה, ואף השפיעה מאוד על הטמעת כלל התחום של התחדשות יהודית - או כפי שהוא מכונה כיום: 'יהדות ישראלית' - ברחבי החברה הישראלית.

עם זאת, כמה גורמים פגעו בהתעצמותה של התופעה ובלמו את התפתחותה מעבר להיקף של כמה אלפי משתתפים. למעשה, הקושי לפרוץ היקף זה נובע משני גורמים עיקריים הקשורים ביניהם: בתי המדרש לא מספיק פנו לצרכים הממשיים של האנשים בשטח ולהתאמת תוכני הלימוד אליהם; ולא נהנו מתמיכה כלכלית מספקת שתעזור להם בפריצה זו.¹⁷ זהו למעשה מצב של 'ביצה ותרנגולת' והתוצאה היא, שבתקופת הזמן בה נכתבים הדברים (יולי 2019) יש לא רק בלימה וקיפאון של התרחבות התחום, אלא גם לא מעט בתי מדרש נאבקים על עצם קיומם.

הכיוון המתבקש והמומלץ כפול: מחד - אימוץ תכנית אסטרטגית שמוותרת על הניסיון להביא את הקהל לבתי המדרש בגלל עצם חשיבות העיסוק ביהדות, אלא שואלת את עצמה מהם הצרכים הקיימים ממילא אצל הקהל הישראלי, שהעיסוק ביהדות (כמובן, באופן פתוח) יכול לתת להם מענה. הצרכים האלה יכולים להיות משפחתיים, קהילתיים, ציון מעגל השנה ומעגל החיים; התמודדות עם משבר האדם בעידן הטכנולוגי ומשבר הלאומיות בעידן הגלובליזציה, ועוד.

מאידך - חשובה גם מערכת גיבוי ותמיכה לארגונים שתורכב מארבעה מרכיבים: תקצוב ותמיכה מממלכתיים (במיוחד לבתי המדרש המרכזיים-ממלכתיים); תמיכה של פילנתרופיה פרטית, בראש וראשונה ישראלית; השתתפות עצמית של התלמידים, והתארגנות של עולם בתי המדרש עצמו למניעת כפילויות בתוכו ולמקסום הפוטנציאל של משאביו בתחומים המשותפים לכלל הארגונים - לובינג פילנתרופי וחקיקתי, תכניות העונות על הצרכים החברתיים השונים שהוזכרו קודם, הכשרת מנחים והקמת 'ספריית מקורות'.

17. התרומה היהודית-אמריקנית הלכה ופחתה, בין היתר בגלל סגירתה של קרן אבי חי; התמיכה הממלכתית-ישראלית בקושי קיימת, ותמיכת הפילנתרופיה הישראלית עדיין נמוכה מאוד.

נספחים

נספחים

נספח א: נמעני השאלון לדוח על בתי המדרש הפתוחים

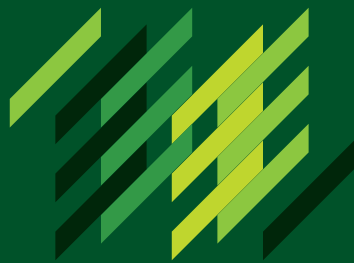
- (בירוק - הנמענים שענו על השאלון)
- ד"ר נעמה אזולאי - מנהלת רשת בתי הספר 'ברנקו וייס'
 דב אלבוים - סופר ומרצה ליהדות
 ד"ר מאיר בוזגלו - מרצה לפילוסופיה; חבר הוועד המנהל של קרן אבי חי
מוטי בר אור - לשעבר מנכ"ל 'קולות'
 ערן ברוך - מנהל בינה
- מיכל ברמן** - מנכ"לית 'פנים' (ארגון הגג של ארגוני ההתחדשות היהודית)
 רינה ברקאי - לשעבר מנהלת בית המדרש 'זית'
 אלי ברקת - מנכ"ל כ"ח, לשעבר מנהל בית המדרש 'ממזרח שמש'
 דני דניאלי - לשעבר סמנכ"ל קרן אבי חי ומנהל בית אבי חי
 ד"ר חגית הכהן-וולף - חוקרת חברתית, כתבה בעבר מחקר על בתי המדרש הפתוחים
 הרב ד"ר דניאל הרטמן - נשיא מכון הרטמן
 ד"ר מוטי זעירא - מנהל 'המדרשה' באורנים
 שי זרחי - מנהל שותף של 'בית המדרש לרבנות ישראלית'; ממייסדי 'המדרשה' באורנים
 ד"ר נח חיות - לשעבר מנהל 'מרכז יעקב הרצוג'
 ליאור טל - סמנכ"ל בית המדרש 'קולות'
 פרופ' גד יאיר - סוציולוג וחוקר החברה הישראלית; כתב בעבר מחקר על בתי המדרש הפתוחים
 ד"ר יהודה מימרן - לשעבר מנכ"ל כ"ח
- ד"ר יונתן מירוויס - ראש המגמה לחינוך יהודי במרכז מלטון של האוניברסיטה העברית
 ד"ר רות קלדרון - לשעבר מנהלת מכללת עלמא; כיום חוקרת ומלמדת במכון הרטמן ובמכון מנדל
 אורלי קנת - לשעבר מנהלת תכנית 'זיקה' בגן יבנה
 שלומית רביצקי טור-פז - מנהלת בית המדרש 'אלול'

נספח ב

רשימת בתי המדרש שנתמכו על ידי קרן אבי חי, וגודל התמיכה שניתנה להם לאורך השנים:

5,628,057	2018-1992	אלול
220,700	1999-1996	ון ליר - קהילות לומדות
6,122,392	2016-1997	קולות
4,095,995	2013-1997	עלמא
121,550	2000-1997	בינ"ה
7,177,137	2018-1999	ממזרח שמש
489,833	2010-2000	מלטון - תכנית מפתחות
165,000	2005-2002	פסיכולוגיה ביהדות
86,500	2004-2002	לעילא
2,227,832	2018-2003	עתידי במידב"ר
1,809,854	2009-2004	קולות - תהודה
815,638	2015-2008	מדרשת
374,557	2018-2013	סוגיה - בתי מדרש ברשת
59,648	2010-2002	אחרים
\$29,394,693	2018-1992	סה"כ

* הסכומים בדולרים

ועד אבי
גמאס חי

עד כאן
והלאה

חוגגים את העבר, מביטים אל העתיד